

зближення роблять лише передові промислові держави, а різниця між багатими і бідними, розвинутими і нерозвинутими націями тепер набагато більша, ніж була раніше. Яким чином суспільства розійшлися і продовжують рухатись своїми напрямками, не зважаючи на глобалізацію сучасних суспільних процесів? Науковий пошук відповіді на дане запитання, очевидно, слід шукати в інституційних змінах, спираючись на те, що «інституції були (і є) завжди сумішшю одних, що ведуть до збільшення продуктивності виробництва, та інших, що зменшують її. Інституційна зміна однаковою мірою майже завжди створює можливості для цих обох видів діяльності» [3, с.15]. Знайшовши алгоритми формування та розвитку цих, протилежно діючих, інституцій, ми зможемо суттєво наблизитися до розгадки найважчої загадки людської історії, яка полягає в тому, як пояснити величезне розходження шляхів історичного розвитку суспільств різних держав світу.

Проведений таким чином теоретичний аналіз закономірностей інституційного розвитку демократичного характеру державності дозволяє глибше зрозуміти сутність і суспільну значимість інституційних змін в управлінні процесами соціально-економічних трансформацій в умовах транзитивного суспільства.

Список літератури: 1. Шекін Г.В. Теория социального управления: Монография. К., 1996. 2. Вебер. Макс. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О.Погорілого. К., 1998. 3. Норт, Даглас. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І.Дзюб. К., 2000.

Надійшла до редколегії 08.02.2001

*В.Є.Рубаник, докторант Нац. юрид. академії України
ім. Ярослава Мудрого*

ІНСТИТУТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ У ПЕРШОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

У 1935 р. в Парижі під редакцією П.М. Мілюкова французькою мовою вийшов перший том «Истории России», в якому розділ, присвячений реформаторській діяльності Петра I, було названо дуже багатозначно: «Результаты реформы: хаос». Саме так автори характеризували ситуацію, в якій Російська імперія опинилась у першій третині XVIII ст. І багато в чому з ними можна в цьому погодитись.

Перед наступниками Петра I постало питання, як утримати величезну імперію, політичний розвиток якої набагато випереджав економічний, від нестабільності, негараздів і сепаратизму, які засоби використати для цього, окрім армії і поліції.

В першу чергу це стосувалось України, взаємини якої з Росією формально визначались гетьманськими статтями, і навіть ще за життя Петра I Росія вимушена була демонструвати свою повагу до цих статей, стверджуючи про правонаступність Решетилівських статей І.Скоропадського 1709 р. і договору 1654 р. [2, с.216]. Було очевидним, що продовження чи то посилення тиску на Україну, силове обмеження українських вольностей неминуче призведе до

вибуху невдоволення не тільки окремих верств, але і всього населення України. З іншого боку, у зв'язку з підготовкою до війни з Туреччиною Росія потребувала допомоги українських козаків як знавців майбутнього театру воєнних дій. Тому царський уряд обирає іншу тактику. У лютому 1726 р. Верховна тайна рада рекомендує Катерині I ліквідувати Малоросійську колегію, і організувати обрання на Лівобережжі вірного престолу гетьмана [5, с.179].

Однак здійснюється ця рекомендація вже за царювання Петра II, і 1 (12) жовтня 1727 р. гетьманом Лівобережної України обирається Д.П. Апостол, відомий як гнучкий дипломат і знавець фінансів. Будучи автономістом про-російської орієнтації і виражаючи волю козацької старшини і шляхти, що бажала закріплення і зміцнення своїх прав і привілеїв, Д. Апостол подає царю петицію з проханням про відновлення умов договору 1654 р., відому під назвою «Нужды малороссийские». У відповідь 28 серпня 1728 р. виходить царський указ «Решительные пункты гетьману Даниле Апостолу» [4, с. 13-71], на основі якого розпочинається робота по кодифікації українського права. Інтереси верхівки українського суспільства і царського уряду тут багато в чому співпадали. З одного боку, козацька старшина і українська шляхта виступали за відновлення автономії України, з іншого – домогались від російського уряду закріплення своїх прав, і в першу чергу майнових. Вже у Глухівських статтях (п. 4) було записано: «А кому за услуги гетман и старшина а услуги дадут мельницу или деревню и универсалы свои дадут, чтоб царское пресветлое величество пожаловав на те местности свои грамоты» [2, с. 236]. В свою чергу, царський уряд прагнув якнайбільше обмежити українську автономію; як найефективнішими засобами цього вбачаючи штучне посилення соціального розшарування українського суспільства, перетягнення на свою сторону його верхівки шляхом надання маєтностей і привілеїв, а також якщо не поглинення, то хоча б наближення правової системи України до російської. І хоча сторонами цілі переслідувались різні, засіб їх досягнення – кодифікація українського права – влаштовував усіх.

Після тривалої п'ятнадцятирічної роботи кодифікаційної комісії у 1743 р. з'являються «Права, за якими судиться малоросійський народ» – перший Кодекс українського права. Складався кодекс з 30 розділів, які поділялись на 531 артикул і 1714 пунктів.

Як цілком слушно зазначав К.А. Вислобов, всі 30 розділів є різноманітними як за змістом, так і за системою викладу, розміром, концентрацією нормативного матеріалу. У кожному з розділів можна віднайти досить умовно поєднані норми кримінальні, процесуальні, цивільні, які до того ж іноді складно піддаються будь-якій класифікації як такі [1, с. XXVII]. Узагальнення ж і деяке абстрагування дозволяють зазначити, що найбільша частина норм «Прав» є нормами права цивільного, і в першу чергу такими, які регулюють відносини власності.

Вирішальним елементом в організації українського суспільства Гетьманщини виступала земельна власність, яка стосовно як і самих відносин власності, так і щодо відносин шлюбно-сімейних, зобов'язальних, спадкування тощо виступала основою їх уніформування. Уже в десятому розділі «Прав» чітко врегульовуються права подружжя по володінню, користуванню і роз-

порядженню належним їм майном. Розділ дванадцятий присвячений врегулюванню спадкування за заповітом, тринадцятий – успадкуванню на підставах кровної спорідненості, а в розділі чотирнадцятому визначаються основні норми речового права. П.1 статті 1 чотирнадцятого розділу поділяє майно на рухоме і нерухоме: до нерухомого майна законодавець відносить села, фільварки, хутори, орні землі, ліси, будинки, будинки, кам'яні будівлі тощо, до рухомого – золото, срібло, гроші, одяг та ін. Як рухоме, так і нерухоме майно підрозділяється за способом набуття – отримане володільцем у спадок чи добросовісно набуте ним самим. Набуте майно в різних нормах «Прав» поділяється далі за підставами набуття на первісні і вивідні підстави. До первісних законодавець відносить: 1) займанщину (арт. 1 розд. 14; арт. 3 розд. 4); 2) знахідку (арт. 19 розд. 17); проведення меліоративних робіт (розширення берегової смуги шляхом намиття річкового піску – арт. 2 розд. 18). Як вивідні підстави «Права» називають: 1) державні; 2) судові; 3) приватно-правові акти (арт. 3 розд. 4). Для кожної з категорій майна кодексом визначається свій особливий режим правового регулювання. Кодифікатори чітко і послідовно проводять лінію на збереження давнього феодального принципу, коли володіння землею покладає на володільця обов'язок несення військової чи іншої служби на користь держави. Арт. 22 розд. 10 регламентує порядок збереження неподільним родового маєтку у випадку, коли жінка більш високого соціального походження виходила заміж за чоловіка нижчого стану, виділяючи ті випадки, коли таке заміжжя відбувалося за згодою батьків і близьких родичів чи без такого. Земельні володіння її сім'ї в обох випадках залишались неподільними і як посаг за жінкою не переходили, натомість їй сплачувалась грошова компенсація за належну частку: у випадку, коли заміжжя було за згодою родичів, – у сумі повної вартості, коли ж без згоди – половинної. Законодавець виділяє цілий ряд обмежень права власності, визначає обов'язкову письмову форму правочин з нерухомим майном, дає перелік майна, яке частково чи повністю виводиться з цивільного обороту. Так, п. 1 арт. 2 розд. 14 встановлював, що «...никто... ни по какой партикулярной нужде имений недвижимых и движимых церковных и монастырских... продавать, в заклад давать и отделять от церквей и монастырей не могут и никто таковых имений и вещей священных покупать не имеет». Законодавець допускає два винятки для продажу церковного майна: 1) для викупу невільників з іноземної неволі; 2) для допомоги нужденним під час голоду. При цьому зазначається, що церковні речі із золота і срібла не можуть продаватись нехристиянам, а щоб бути проданими їм, повинні спочатку переплавлятися у злитки металу.

Кодифікатори прямо не наводять склад і зміст права власності, більше того, контекст вживання у «Правах» терміна «володіння» дає підстави допускати, що комісія вважала володіння окремим інститутом. Однак детальний аналіз і співставлення арт. 1, 6, 7, 14 розд. 14 дозволяють зробити припущення, що, як на думку авторів Кодексу, об'єктивно право власності складалося з володіння, користування і розпорядження. Такої ж думки дотримуються і наші попередники [1, с. XXXII; 3, с. 28-29].

Арт. 5 розд. 14 визначає поняття добросовісного і відкритого набуття і володіння майном, встановлює умови дійсності правочину, дає детальний перелік обов'язкових елементів письмової форми угоди купівлі-продажу. Так, основними свідоцтвами добросовісності набуття того чи іншого майна «Права» називають правовстановлюючі документи («крепости») і свідчення «достойных свидетелей», які б підтверджували, що майно є «отеческое или дедизное, либо ним самим правильно набытое либо в пустоши безспорно занятое и спокойно без всякого препятствия владенное». Обов'язковими умовами дійсності правочину продажу-купівлі майна вважались добровільність волевиявлення сторін, повне перерахування в письмовій угоді індивідуалізуючих ознак майна, а також щоб вони були «правам и обыкновениям народным не противные» (п. 2 арт. 5 розд. 14).

Аналіз арт. 8 розд. 14 дає підстави вважати, що законодавець включав до кола об'єктів цивільного права невольників – поряд з майном і правами: «кто бы кому имене, землю или людей невольных (підкреслено нами – В.Р.) продав...» (п.2). Ця обставина змушує деякою мірою скептично поглянути на цивілізаційний рівень даної норми – хоча, звісно, будь-яка правова норма є продуктом свого часу, і у кодифікаторів були свої підстави для регламентації торгівлі невольниками.

Згідно з арт. 25 термін давності для вступу у володіння майном, набутим через відчуження, встановлювався в 10 років. В цьому прослідковувалась тенденція, закладені Литовськими статутами.

Розділи 17, 18 і 19 визначають порядок володіння і користування землею, водами і лісами, торкаються сервітутів. Так, розділ 17 регламентує порядок і правила межкування землі, компетенцію і повноваження посадових осіб, відповідальних за землевпорядкування – межовщиків, або земельних комісарів, визначає порядок відновлення порушених прав по володінню землею і встановлює відповідальність за їх порушення. При цьому відповідальність диференціюється залежно від станової приналежності відповідача. У п. 1 арт. 14 розд. 17 записано: «Когда бы шляхтич или звания воинского человек шляхтичу или воинского звания человеку грань огнем выжег, или вырубал, насильно или как-нибудь спортил, или, присвоевая себе больше грунту, грань и предметы новые на чужой земле насильно и безправно поделал, ... таковой имеет заплатить обиженному 12 рублей денег, а если бы между переорал, то за переорание 3 рубли денег, а посполитому за порчу межи ... 3 рубля, за переорание же один рубль заплатит». Натомість п. 2 цього ж артикулу встановлює інші розміри відповідальності у випадках, коли винуватець був посполитим: «посполитый же человек если бы шляхтичу или воинскому человеку между порубил, выжег или переорал, должен будет оному штрафа 3 рубли денег заплатить, а грань и между по-прежнему исправит; который же бы простого звания другому того ж звания человеку между переорал или испортил, таковой за порчу той межи должен будет заплатить рубль денег и между исправит, а кому обида в грани или в межи показана будет, тот по правам искать суда, а не по насильству поступать должен». Введення до цієї норми останнього рядка свідчило про прагнення законодавця встановити у державі верховенство закону, а не права сили.

Арт. 15 розд. 17 визначав поняття і порядок спільного володіння землею чи лісом, встановлював порядок користування ними і визначав шляхи вирішення суперечностей між співвласниками («сябрами»); арт. 17 носив назву «О поорани и посеянии чужой земли», арт. 18 визначав відповідальність за перепони власнику у розпорядженні належною йому землею; в арт. 19 встановлювався порядок набуття права власності на знайдену річ чи скарб.

Таким чином, підсумовуючи викладене, можна зазначити, що у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» знайшли своє детальне відображення і розробку основні поняття і норми інституту права власності. Як сам процес кодифікації законодавства, так і його результат – перший Кодекс українського права – свідчать про високий рівень правової культури в Україні середини XVIII століття.

Список літератури: 1. Вислобоков К.А. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743. К., 1997. 2. Історія держави і права України. Частина 1. (А.Й.Рогожин, М.М.Страхов, В.Д.Гончаренко та ін. К., 1996. 3. Кульчицький В.С. Кодекс українського права 1743 р. // Право України. 1994. № 9. 4. Месян В.Д. Історія кодифікації права на Україні в першій половині XVIII в. М., 1964. 5. Семененко В.И., Радченко Л.О. История Украины с древнейших времен до наших дней, изд. 2-е, испр. и доп. Харьков, 1999.

Надійшла до редколегії 23.02. 2001

В.Г. Регульський, ректор Львівського ін-ту внутр. справ, професор

ВІЙСКОВЕ СУДІВНИЦТВО ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ ЗУНР

Проблеми державотворення завжди пов'язані з питаннями такої структури, як судівництво. Особливо гостро ця ланка правозахисної системи проявляє себе в умовах збройної боротьби за утвердження влади. Одним із яскравих прикладів вирішення питання військового судівництва була практика Західно-Української Народної Республіки.

Проблема державного будівництва в Україні у 1917-1920 рр., розбудови системи органів влади та управління на перший погляд на виглядає новою. Вона привертає увагу дослідників вже протягом тривалого часу, насамперед в останнє десятиріччя. Але необхідно зазначити, що окремі її аспекти до цього часу являють собою майже суцільну лакуну. Серед них – питання становлення, організації та діяльності військово-судових органів. Західноукраїнської Народної Республіки, які до цього часу не отримали адекватного висвітлення в історико-правових дослідженнях.

Правовою основою створення і розбудови цієї силової структури стала постанова Української Національної Ради від 9 листопада 1918 р. про формування у складі першого кабінету міністрів Державного Секретаріату судових справ, який очолив знаний громадсько-політичний діяч, досвідчений юрист С.Голубович, а також Тимчасовий Основний закон ЗУНР, ухвалений 13 листопада – конституція молоді української держави [1, с. 80]. Водночас